

Järpens biologi och beståds- täthet i Västmanland

Tommy Lennartsson

JÄRPEN ANSES ALLMÄNT SOM DE GAMLA GRANSKOGARNAS FÅGEL.
RIKTTIGT SÅ ÄR DET INTE BETRÄFFANDE DE VÄSTMANLÄNDSKA
JÄRPARNA. ARTEN HAR DOCK SNÄVA KRÄV PÅ SIN VISTELSEBIO-
TOP. I DENNA UPPSATS GES VÄRDEFULL INFORMATION, VAD SOM
KRÄVS FÖR ATT ARTEN SKALL KLARA DET MODERNA SKOGSBRUKET.

Ännu i naturläroböcker från sent 1800-tal sägs järpen vara en ren norrlandsfågel i en uppgift som kanhända härrör från Linné, vilken 1758 förklarade att "han håller sig endast i de Norra delarne av Sverje samt öfveralt i Finland. I Roslagen finnas de också på ett litet district." Om denna uppgift verkligen stämmer med den dåtida utbredningen är inte gott att säga. Säkert är att järpens undanskymda levnadsätt bidragit till uppfattningen om en mycket sällsynt fågel, som dessutom på många håll i norr länge har varit en byarnas statussymbol. Andra områdens järpstammar har förringats och "inom vissa isolerade skogsområden i övre Norrland går man till och med så långt i lokalpatriotism att man högst ovilligt medger att den överhuvudtaget existerar någon annan stans." (18) (Lars Resin muntl.). Under senare år har järpen dock studerats i flera stora undersökningar, främst i Sovjet och Finland (se litt.fört.).

Järpens biologi.

På hösten, så snart årets ungvull är upplöst, börjar parbildningen och etablerandet av revir. Tuppens revirhävande består dels av den vanliga visselsången och dels av en speciell, vingbullrande flykt, hörbar upp till 100 m (10). Från norra Sverige omtalas järparnas stora höstspel, där flera tuppar och honor summeras, (17) men något sådant är inte känt från Västmanland. Järptuppen är under hösten - när björkarna gulnar, enligt ett gammalt jägartips - mycket aggressiv och reserter omedelbart på andra järpar i eller utanför reviret.

Järpen är till största delen vegetarian. I september börjar den mer varierande sommardieten (se nedan) att utbytas mot vinterns kvist- och knoppföda. I norra

Sverige, och troligen även i våra trakter, äts vintertid nästan uteslutande björk och al (9) men på kontinenten är hasseln en viktig vinterföda. (Jfr. Järpens engelska och tyska namn: Hazel Grouse resp. Haseluhuhn.) (10). Observationer av järpe i hasseln är sällsynta i Västmanland, men ett järppar i Norbergs kommun besöker ofta ett hasselbestånd på vintern trots att detta ligger utanför det egentliga reviret. Innan snön kommer på hösten åter järpen även en ganska stor mängd blåbär, lingon, tranbär och rönnbär samt frön, främst av kovall och starrarter. (9).

Figur 1. Järptuppen. Teckning: Tommy Lennartsson

Järpen är en mycket stationär fågel som sällan eller aldrig avlägsnar sig från reviret eller dess närhet. Inte ens ungfågarna sprider sig särskilt långt från kläkningsplatsen - i medeltal 1,2 km enligt en svensk/finnsk undersökning. (10). Detta skulle kunna förklara de mycket lokala ökningarna av järpstammen som omtalas från flera håll. I sällsynta fall lär honorna kunna vandra ut från reviren på vintern och eventuellt komma att ingå i små tillfälliga flockar av honor och ungfåglar, men det är inte känt om sådant förekommer på våra breddgrader. Tre vintertobservationer av småflockar (3-5 ex) är rapporterade från Västmanland, men å andra sidan iakttas par under hela vintern (se diagram).

På vårvintern och våren ökar aktiviteten i reviret: Parbildningen stärks och aggresiviteten tilltar. De 7-12 äggen läggs från slutet av april till början av juni och ruvas av honan i omkring 25 dagar. Boet ligger på marken eller på någon av de

höga tuvor som kan finnas i de blötaste partierna av vissa revir (K-G Källebrink, muntl.). De fem bon jag har funnit har lagts tätt intill kullfallna granstammar eller stubbar, något som bekräftas av Bertil Öhrn (17) m.fl. - möjligen förättningsbarkens färg honans kamouflage. Ungarna lämnar hönan ca 3 månader efter kläckningen. (10). Vid ruining och uppfödning av kullen lämnar tuppen reviret, men det händer att han senare sluter sig till dem. Hönan leder kullen utan hänsyn till revirgränserna, men håller sig alltid i revirets omedelbara närhet. (10)

I maj eller något tidigare börjar järpen alltmör övergå till somnardiet: Björk och al byts mot framför allt fjolårets lingen samt blåbärsris. För vissa individer tycks blad och blommor av vitsippa vara ett viktigt födotillskott (9,10), samt (Nets Andersson, FIV 4/81), men annars plockar järparna i sig mindre mängder av praktiskt taget alla örter som förekommer i reviret. Förutom vitsippan äter den även andra giftiga växter såsom smörblommor, druvfläder, olvon, liljekonvalj och getramsbar och på kontinenten även belladonna (9,10). Ungarna äter under de första 10 dagarna nästan uteslutande småkryp, mest myror och deras larver. Senare ökar andelen vegetabilisk föda, men ungfågeln äter under hela hösten betydligt mer småkryp än de vuxna. Vissa år kan somliga järpar - även vuxna - förtära stora mängder tallfly och tallmätare (10).

Var finns järpreviren?

Med hänsyn till vad vi vet om järpens levnadsvanor borde man redan på förhand kunna säga en del om järpreviret och jag antar att fåglarna ställer bl a krav på skydd, vinterföda och sommarföda på sina revirbiotoper. Hur väl stämmer då detta överens med den västmanländska verkligheten?

Järpen är av tradition mycket starkt förknippad med den fuktiga, risiga, täta och opåverkade granskogen - faktiskt så starkt att denna skogstyp kommit att kallas "järpskog". Dock har reviren ibland angivits ligga i avvikande skog t ex i torr, ung tallskog (19). De revirbeskrivningar jag tagit del av och de personer jag talat med representerar ett ganska stort material, omkring 100 revir, och faktum är att de allra flesta västmanländska revir ligger i den typiska järpskogen, även om den kan variera något, främst med avseende på den ingående fuktmarkens beskaffenhet. Det finns dock en del revir som ligger i starkt avvikande biotoper: Djullrade, granplanterade åkrar med bäckar och diken (Sören Larsson, muntl.), ungtallskog med lövsly (Källebrink muntl., Skoglund 11), ren, tät al- och björkskog (Källebrink, muntl., Larsson, muntl.), ren björkskog (Källebrink, muntl.) samt gammal hagnark med grov asp och björk, asp-sly, ungbjörk och småalmar.

Dessa biotoper, samt "järpskog" uppfyller gott och väl kravet på skydd genom sin täthet, med kvistar och vegetation ända ner till marken.

Eftersom björk och/eller al (i regel båda) förekommer i samtliga av dessa avvikande biotoper är även kravet på vinterföda uppfyllt. Jag har inte kännedom om något västmanländskt järprevir som helt saknar dessa båda trädslag.

I norra Sverige är järpen till mycket stor del träd bunden vintertid (9,10,17).

Trädjärpar är relativt vanliga även i Västmanland (Larsson m.fl.), men en stor del av vinterns födosök tycks i våra trakter ske från marken. Sålunda känner jag till tre järpar som hellre från marken plockar av unga lövträd än åter i de större träden ovanför.

Kämfört med kravet på vinterföda är nog sommarfödan av mindre betydelse för revirets utformning och belägenhet, men jag antar att ett järprevir med nödvändighet måste innehålla örtrika platser i sådan mängd att födöbehovet sommartid tillgodoses. Av den anledningen bör tillgången på sommarföda vara av avgörande betydelse för i vilken utsträckning granplanteringar, tallungskogar och andra täta vegetationsfattiga marker kan användas som revir. Kanske kommer järpen, som antyts från flera håll, att i en framtid alltmör använda dessa konstgjorda tätningar, men antagligen bara i fall där gläntor, diken, surdrag, kantzoner od förekommer i tillräcklig mängd.

I de allra flesta, men inte alla västmanländskajärprevir, förekommer vatten i någon form, något som åstainstone i äldre litteratur anges vara typiskt för järpreviren. I det material jag tagit del av kan vattnet ingå som skogsbäckar, diken, sjöstränder, fuktiga, ganska plana kärr, kärr med höga starr- eller älgörttuvor ("gubbhuvuden"), myrkanter eller nätt och jämt skönjbara surdrag. En observation av en simmande järpkyckling (Leif Karlsson, fåglar i Sörmland 11:60 1978) kan kanske tyda på att järpen är anpassad till ett liv i fuktig miljö, men annars kan man undra om inte fuktigheten kommer i andra hand: Den risiga granskogen som järpen vill ha utbildas ju lätt på fuktig mark, likaså växer alen där och i de vatten-sjuka partierna är oftast örtvegetationen kraftig. Detta är en teori och kanske den kommer att motbevisas av framtida rön.

Slutligen några frågor som lätt dyker upp när man studerar järpens biotopval.

- Hurudant är sambandet järpe-hassel i Västmanland?
- Hur vanligt är det egentligen att järpen utnyttjar granplanteringar och tallungskogar - och hur vanligt kommer det att bli i framtiden?
- Varför tycks järpen vara så starkt bunden till granen (bl a anses fågeln ha invandrat samtidigt med detta trädslag (13) - varför utnyttjas inte ex de lum-miga sälg- och alsnår eller kulturlandskapets lövdungar, vilka båda borde uppfylla de ovannämnda biotopkraven?)
- Hur stor betydelse har egentligen vattnet i sig för järpen - tar fågeln hänsyn till någon annan, hittills okänd faktor?
- Förekommer järprevir i några andra "udda" biotoper?

Hur stora är järpreviren och hur tätt ligger de ?

Pynnönen (3) anger att tupparnas revir på hösten kan vara så små som 2 hektar, medan enligt Rudebeck (16) är det vanliga i Sverige/Finland 2-16 hektar. Tätheten är i Centraleuropa som mest 5 par/km² (10). I Dalsland har uppmätts 0,4-0,9 par/km² (N G Karvik 1964), vid Dalälvens mynning 1,9 par/km² (19) och i Småland fann Wahlström (23) tre par i ett 92 hektar stort skogsområde. Ulfstrand & Högstedt (1976, Anser 15) har sammanfattat svenska järpstammen till ca 150 000 par med en täthet på i genomsnitt 1 par/km².

från Västmanland saknas uppgifter om revirens storlek, men däremot har uppskattningar gjorts om järpståndets täthet inom vissa områden. Per Angelstam (brev) anger från Grimsö-området en täthet på 0,5-1 par/km², utslaget på alla biotoper och tätare i järpskog. Detta stämmer överens med ett mindre område i Norberg k:n (fig. 2), där tätheten är ca 1,5 par/km², kanske även med Sala stadsskog (K-G Källebrink, muntl.). Så tätt ligger emellertid knappast järpreviren överallt i Västmanlands skogar. På många håll finns stora områden med tallmoar och hallmarker och där är lämpliga järpbiotoper starkt begränsade. Så är även fallet där kalhyggena är stora och talrika, t ex delar av Norbergs kommun. Emellertid är det i flera

Figur 2. Visar järprevirens täthet i Urbäcks by, Norbergs kommun. Är detta den maximala tätheten ?

skogstrakter med till synes ganska gott om lämpliga järpsmarker ändå en betydligt glesare järpstam. Tre välinventerade områden i Surahammars kommun på 25 km² (atlasrutor), Sören Larsson (brev), en i Ljusnarsbergs kommun, Per Carlsson (brev) och en i Norbergs kommun, hyste alla 6 järprevir, vilket ger en täthet på bara 0,24 par/km². I landskapets mest järptäta områden finns tätheter som väl överensstämmer med det småländska resultatet (23), såsom det nyblivna naturreservatet Färnansboskogen i Surahammars kommun med 3 par/85 hektar, eller det ovannämnda området i Norberg med 4 par/125 hektar.

Figur 3. Järpskog. Teckning: Tommy Lennartsson

Beträffande dessa järptäta områden inställer sig en intressant fråga: Hur tätt kan egentligen reviren ligga ? Enligt litteraturen (10, m fl) är järptuppen så aggressiv att han reagerar på andra järpar även utanför reviret och det finns kanske därför anledning att förmoda att reviren behöver ett visst inbördes avstånd. Detta stämmer också överens med de områden i Ljusnarsbergs, Surahammars och Norbergs kommuner (55 revir). Generellt ligger här inga revir närmare varandra än ca 500 meter eller något mindre centrum-centrum, ett avstånd som även är vanligt på Sala stadsskog (Källebrink, muntl.).

Som synes varierar järptätheten i landskapet betydligt och det är därför svårt att

med säkerhet ange den västmanländska järpstammens storlek. Skogsarealen är ca 5500 km² och om jag med hänsyn till att det däri ingår en hel del för järpen olämpliga skogar räknar med 0,20 par/km² ger detta drygt 1000 par i fast järpstam.

Järpstammens utveckling.

På många håll i äldre litteratur, från 1920, -30 och -40-talen (ex 17), anges att järpstammarna till stor del följde de övriga skogshänsens fluktuationer. På grund av sitt stora kulinariska värde jagades dock järpen på många håll i norra Sverige mycket hårdare än de övriga. Vanlig jakt parallellt med effektiva fångstmetoder som järpsnara, tramtgillerstock och järpfloke bidrog till att lokalt praktiskt taget utrota fågeln (17, 18, Jan Olofsson, muntl.). I våra trakter har järpen tilldragit sig betydligt mindre intresse från jägare och andra naturintresserade än orre och tjäder och det är därför inte många som med säkerhet kan säga att järpstammen gått tillbaka i samma omfattning som dessa stammar. Däremot berättas ofta om hur de få "säkra" järptilhåll man kände till nu blivit nedhuggna varpå järparna försvunnit.

Från "skogsfolk" har ofta omtalats att man under de senaste åren, kanske från 70-talets mitt, allt oftare stött på järpe under arbetet. Huruvida tillfälliga observationer, som det här har varit frågan om, kan användas som ett säkert indicium på en ökning är svårt att säga, men helt säkert är att det åtminstone i mina trakter (Fig. 2.) under de senaste tre åren har etablerats flera nya revir. Hur järpstammen i framtiden kommer att utvecklas är hur som helst till stor del en fråga om,

Hö mot järpen.

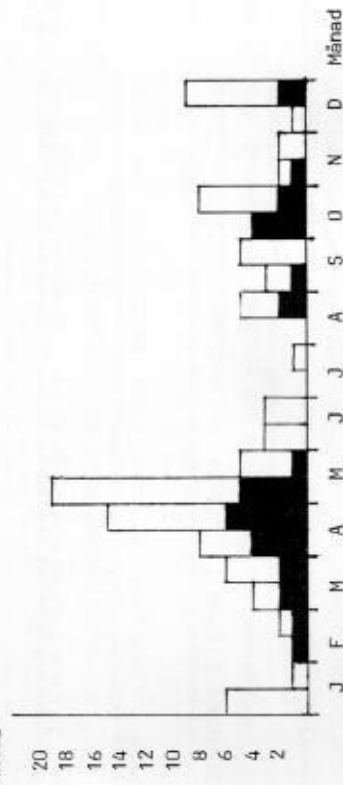
Det ökade kalhyggesbruket, den hårda gallringen av barrträdsbestånd, uthuggningen av löv och kanske även utdikningen av kärr i skogsmark är de viktigaste faktorerna (13). Äldre plantskog med lövsly kan utnyttjas av järpen, kanske även som häckningsplatser, men kalytor och de monokulturer som skogsbruket eftersträvar är med största säkerhet klart olämpliga. I flera fall i min hemtrakt har markägaren ålagts att eller fått § 5:3-bidrag för att avverka skogspartier som innehållit just järprevir.

Hur kan man inventera järpe ?

På hösten

Under denna tid, i regel från september-oktober, befinner sig paret i reviret och tuppen reagerar villigt på lockpipa. Min erfarenhet är att par som misslyckats med

Antal

Figur 4. Visar rapporteringen av järpe till Lrk-Västmanland under perioden 1976-82. Månaderna är uppdelade i två perioder. Fyllid stapel anger obs av par. Öfyllid stapel anger obs av ensam fågel. Dessutom finns 23 kullar rapporterade från juli och juni. N = 114.

häckningen, går att finna i reviret betydligt tidigare. Även ungfåglar låter sig ofta lockas och om man vill vara säker på att det är en revirhävande tupp man har att göra med, bör man nog visuellt bestämma den till gammal fågel. Under hösten kan ungfågeln stryka omkring och järpar kan då påträffas i de mest skilda biotoper (Håkan Johansson, muntl.). Enstaka observationer måste därför tas med reservation.

På vintern

Parobservationer vintertid - ofta ser man spår i snön - är säkert i många fall säkra revirindici, men eftersom även de strykande ungfågeln kan påträffas parvis bör en värkontroll ske i de aktuella områdena.

På våren

Redan i februari-mars går det bra att pröva lockpipan och en parobservation under denna tid är ett säkert revirindici. En observation om flera tuppar som samlats för att spela finns rapporterad från landskapet (Larsson, muntl.). Observera att tuppen under ruvning och uppfödning, i regel från början av maj, strövar ensam och ibland utanför reviret. Det finns skäl att kolla sådana ensamobsar senare under sommaren då man i grannskapet kan finna en kull eller ett par. Hur det förhåller sig med revirlösa fåglar är ännu höljt i dunkel.

På sommaren

En parobs under sommaren tyder på ett revir med misslyckad häckning. De flesta sommarobservationer rör sig om kullar och enligt litteraturen lämnar dessa aldrig revirets omedelbara närhet (10,17).

I fig. 4 visas rapporternas fördelning till Lrk. Vad beror det på att det förekommer färre observationer på hösten än våren, det borde vara tvärt om? Lrk tar även i fortsättningen emot alla uppgifter angående järpen, det behövs ännu större kunskaper om vår minsta skogshöna.

REFERENSER

1. Formosov, A. N. 1934. On the biology of the Hazel Grouse, *tetrastes bonasia volgensis* But., from observations in the Gorkovski (Nizni Novgorod) district. Bull. Moscow Soc. Nat. Biol. Serie 43 (1): 31-34.
2. Koskimies, J. 1955. Ultimate causes of cyclic fluctuations in numbers in animal populations. Pap. Game Res. 15.
3. Pynnönen, A. 1954. Beiträge zur Kenntnis der Lebensweise des Haselhuhns, *Tetrastes bonasia* L. Pap. Game Res. 12, 1-90.
4. Pynnönen, A. 1963. Variations in the abundance of the Hazel Grouse (*Tetrastes bonasia*). Suomen Riista 16:107.
5. Salo, L. J. 1971. Autumn and winter diet of the Hazel Grouse (*Tetrastes bonasia* L.) in the northeastern Finnish Lapland. Ann. Zool. Fennici 8: 543-546.
6. Siivonen, L. 1957. The problem of the short-term fluctuations in numbers of tetraonids in Europe. Pap. Game Res. 19: 1-44.
7. Semenov-Tjan-Shansky, D. J. 1960. Die ökologie der birkhuhnvögel. Statens Naturvetens. forsk. råd. Översättningstj. translation number 106.
8. Uusvaara, O. 1963. The structure of the habitats of the Hazel grouse (*Tetrastes bonasia*). Suomen Riista 16: 43-44.
9. Ahnlund, H. och Helander, B. 1975. The food of the Hazel Grouse (*Tetrastes bonasia*) in Sweden. Viltrevy, Volume 9 nr 5/75.
10. Cramp & Simmons 1980. Handbook of the Birds of Europe the Middle East and North Africa. Volume II. Oxford press.
11. Skoglund, T. 1982. Häckfågelfaunan i Askö/Tidöområdet 1982. Länsstyrelsen i Västm. medd. 2/83.
12. Rajala, P. 1966. Metsäkanalintujen määrystä ja esiintymisestä eri maastotyyppisillä Dulun läänissä vuonna 1966 suoritettujen kompassilinjaarvioinien mukaan. Suomen Riista 19: 130-144.
13. Ahlen, I. 1977. Faunavård. Stockholm.
14. Tillhagen, C-H. 1978. Fåglarna i Folktron. LT:s.
15. Lrk Västmanlands arkiv över järpobservationer.
16. Rudebeck, G. 1962. Våra Svenska Fåglar i Färg. Stockholm.
17. Öhrn, B. 1947. Våra Fåglar i Norden. Natur & Kultur (Holmström m fl).
18. Fischerström, I.W. 1966. Skogsfågel. Bok och bild.
19. Olsson, Viking. 1947. Redogörelse för en fågelbonitering vid Nedre Dalälven 1947. Vår Fågelvärld 6 (1947).
20. Salomonsen, F. 1947. En ny hjerpe (*Tetrastes bonasia*) fra Skandinavien. Dansk Ornithol. Forenings Tidsskrift 1947 s. 221-224.
21. Hörnfeldt, B. 1978. Ålders- och könsfördelning bland skogshöns skjutna i Västerbottens län 1977-78. Viltnytt 8 (1978).
22. Hörnfeldt, B. 1980. Åldersfördelning bland skogshöns skjutna i norra Sverige jaktåret 1979-80. Viltnytt 12 (1980).
23. Wahlström, K. 1978. Järpen i ett skogsbestånd vid Vislanda. Milvus 8.
24. Ahlén, I & Nilsson, S G. 1982. Samband mellan fågelfauna och biotopareal på öar med naturskog i Mälaren och Hjälmarén. VF 3/82.